

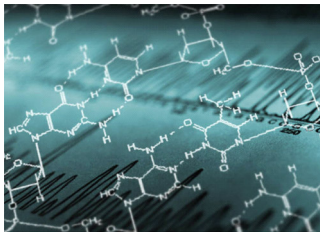
Kvantemekanikk på datamaskiner: kjemiens nye verktøy

Trygve Helgaker

Kjemisk institutt, Universitetet i Oslo

CTCC-seminar, 4. februar 2011

- ▶ Kjemi er vitenskapen om stoffenes egenskaper, sammensetning og reaksjoner
  - ▶ kjemien er mangfoldig: kompliserte forbindelser og kompliserte reaksjoner

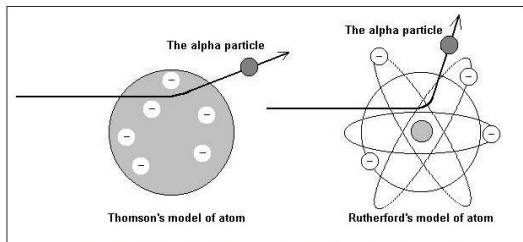

- ▶ Hvorfor ser forbindelsene ut som de gjør?
  - ▶ hvorfor slites ikke molekyler ut?
- ▶ Hvorfor reagerer noen forbindelser og andre ikke?
  - ▶ hvorfor er noen stabile og andre ustabile?
- ▶ Hvorfor oppfører forbindelsene seg ulikt når de bestråles?
  - ▶ hvorfor ødelegges molekyler av UV-stråling, men ikke av synlig lys?

Kjerner og elektroner

- ▶ Kjemien gir oss mange forklaringsmodeller...
  - ▶ men kan den forstås på en mer fundamental måte?
- ▶ Atomer og molekyler består av **kjerner** og **elektroner** (E. Rutherford 1911)
  - ▶ tunge negativt ladete kjerner og lette positivt ladete elektroner

- ▶ Mellom disse partiklene virker **elektrostatiske krefter**
  - ▶ elektronene frastøter hverandre, kjernene frastøter hverandre
  - ▶ men elektroner og kjerner tiltrekker hverandre...
- ▶ Men hvorfor faller ikke elektronene da ned på kjernene?
  - ▶ hvorfor er disse systemene så stabile?

Kvantemekanikk

- ▶ Elektronene følger ikke Newtons klassiske lover
  - ▶ de følger isteden **kvantemekanikkens lover**
- ▶ Elektronenes oppførsel er beskrevet av en **bølgefunksjon Ψ**
  - ▶ ligningen som bestemmer den ble funnet av Erwin Schrödinger i 1926
  - ▶ for elektronet i hydrogenatomet er Schrödinger-ligningen gitt ved

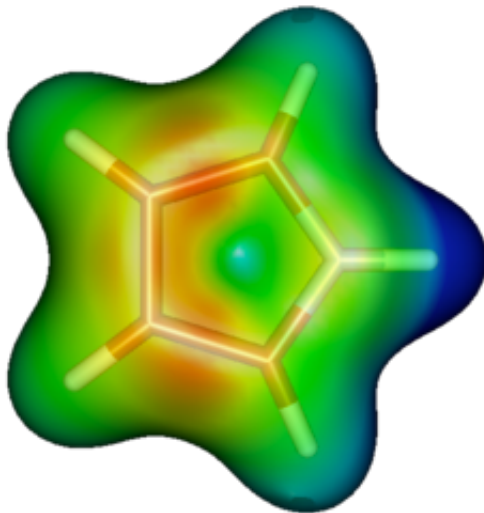
$$-\frac{\hbar^2}{2m_e} \left(\frac{\partial^2 \Psi_n}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 \Psi_n}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 \Psi_n}{\partial z^2} \right) - \frac{Ze^2}{4\pi\epsilon_0 r} \Psi_n = E_n \Psi_n, \quad n = 1, 2, \dots$$

- ▶ Hver løsning Ψ_n svarer til en mulig **tilstand** for elektronene
  - ▶ hver tilstand har en karakteristisk **energi E_n**
  - ▶ energien er altså **kvantisert** (dvs. alle energier er ikke mulige)
- ▶ Ifølge Max Born kan bølgefunksjonen **ikke observeres** (1926)
  - ▶ men Ψ^2 forteller oss hvor elektronet med størst sannsynlighet påtreffes

Elektrontettheten

- ▶ Bølgefunksjonen inneholder **all informasjon** om atomet eller molekylet
  - ▶ eksempel: elektrontettheten og det elektrostatiske potensial av pyrrol

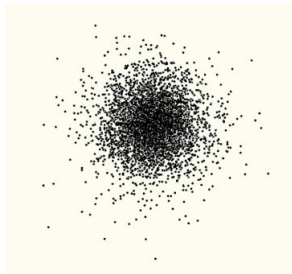

Heisenbergs usikkerhetsrelasjon

- ▶ I kvantemekanikken har ikke alle størrelser skarpt bestemte verdier
  - ▶ for **usikkerhetene** i posisjon og bevegelsesmengde, Δx og Δp , gjelder

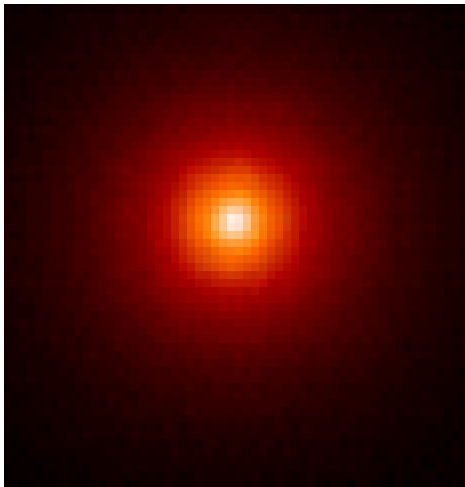
$$\Delta x \Delta p \geq \frac{\hbar}{2} \quad (\text{Werner Heisenberg 1927})$$

- ▶ Når elektronet nærmer seg kjernen, så avtar Δx , mens Δp øker
  - ▶ den potensielle energi avtar på bekostning av økende kinetisk energi $p^2/2m_e$
  - ▶ elektronet får derfor ikke lavest energi ved å legge seg på kjernen

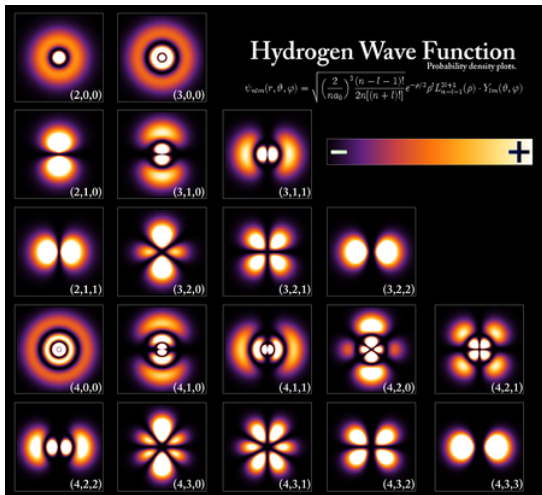
Hydrogenatomets grunntilstand

- ▶ I grunntilstanden har hydrogenatomet lavest energi

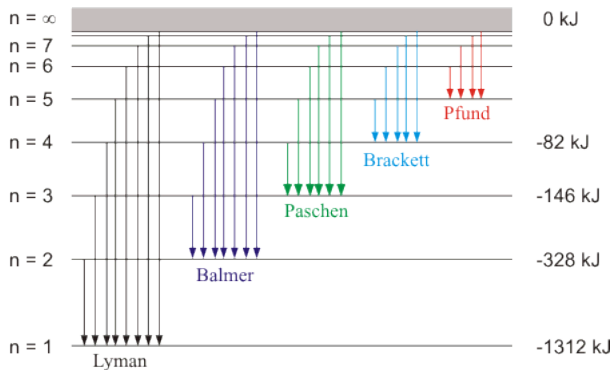
Eksiterte tilstander av hydrogenatomet

- Det fins uendelig mange **eksiterte tilstander** med høyere energi

Tilstander og kvantesprang

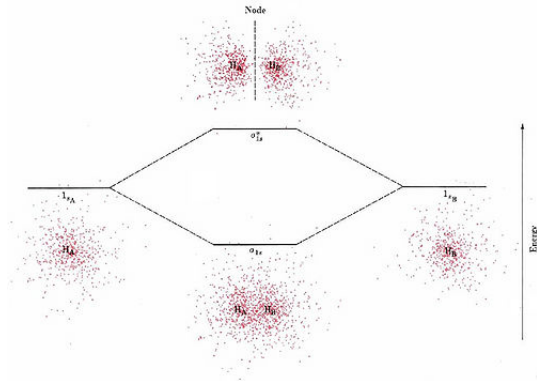
- ▶ Atomer og molekyler eksisterer kun i visse **tilstander**
  - ▶ de kan foreta **kvantesprang** mellom disse tilstandene
  - ▶ samtidig utsendes eller opptas **stråling** av bestemte frekvenser

- ▶ Kvantemekaniske systemer slites ikke ned slik vi er vant til
  - ▶ eksempelvis er alle vannmolekyler i grunntilstanden **identiske**
  - ▶ de kan ikke skjelles fra hverandre på noen måte

Kjemisk binding

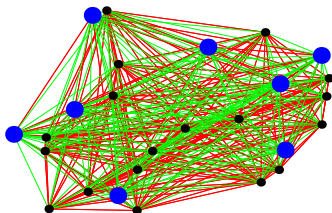
- ▶ Hvordan kan nøytrale atomer bindes sammen i molekyler?
  - ▶ hvis elektronene er mellom kjernene, så vil kjernene trekkes mot hverandre
  - ▶ hvis elektronene er andre steder, så vil kjernene frastøte hverandre

- ▶ Kjemisk binding er altså avhengig av elektronenes tilstand
  - ▶ i bindende tilstander har vi økt elektrontetthet mellom kjernene
  - ▶ i antibindende tilstander har vi redusert elektrontetthet mellom kjernene

Mangepartikkelproblemet

- ▶ **Kvantemekanikken** forklarer altså mye...
  - ▶ men kan vi benytte den til å beregne molekylers energier og egenskaper?
  - ▶ vi kjenner jo både **vekselvirkningene** og **bevegelsesligningene**...
- ▶ I **kvantekjemien** løser vi Schrödinger-ligningen for molekyler
  - ▶ kan slike beregninger erstatte eksperimentelle målinger?
  - ▶ det store antall partikler gjør dette vanskelig: **mangepartikkelproblemet**

*"The underlying laws necessary for the mathematical treatment of a large part of physics and the **whole of chemistry** are thus **completely known** and the difficulty is only that the exact application of these laws leads to equations that are **too complicated to be soluble.**"* Paul Dirac (1927)

Den elektroniske datamaskinen

- ▶ Hjelpen kom fra et helt uventet hold, med utviklingen av **datamaskinen**
- ▶ **ENIAC** (Electronic Numerical Integrator and Computer) (1946)
  - ▶ verdens første programmerbare elektroniske datamaskin
  - ▶ 19 000 vakuumrør, 30 tonn, 357 multiplikasjoner i sekundet

- ▶ fire av de seks **programmerere** av ENIAC

Moore's lov

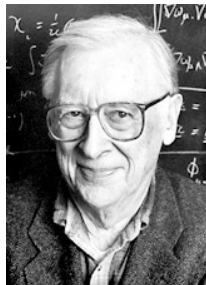
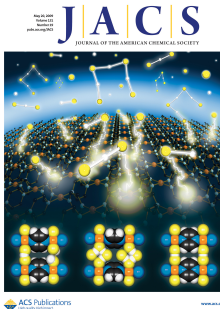
- ▶ De siste 50 årene har datamaskinene gjennomgått en eventyrlig utvikling
  - ▶ man kan lage supercomputere fra Playstation PS3-konsoller

- ▶ **Moore's lov:** datakraften doubles hver attende måned
  - ▶ dagens maskiner er mer enn 30 000 ganger raskere enn for en generasjon siden
  - ▶ de kraftigste foretar mer enn 10^{15} multiplikasjoner i sekundet (PFLOPS)

Kvantekjemi

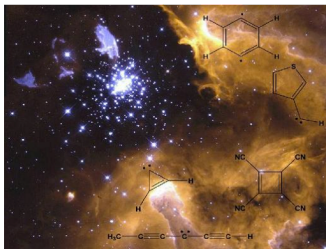
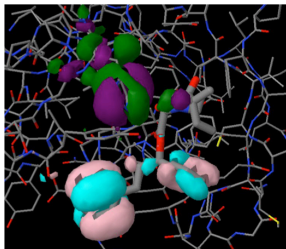
- ▶ I kvantekjemien foretar vi kvantemekaniske simuleringer av kjemiske systemer
  - ▶ vi løser Schrödinger-ligningen for molekyler og faste stoffer

- ▶ Slike beregninger brukes nå i nesten all moderne kjemisk forskning
  - ▶ 40% av artiklene i Journal of American Chemical Society benytter beregninger
  - ▶ dette er en bemerkelsesverdig utvikling for en eksperimentell vitenskap
- ▶ W. Kohn og J. Pople fikk i 1998 Nobel-prisen for utviklingen av kvantekjemi

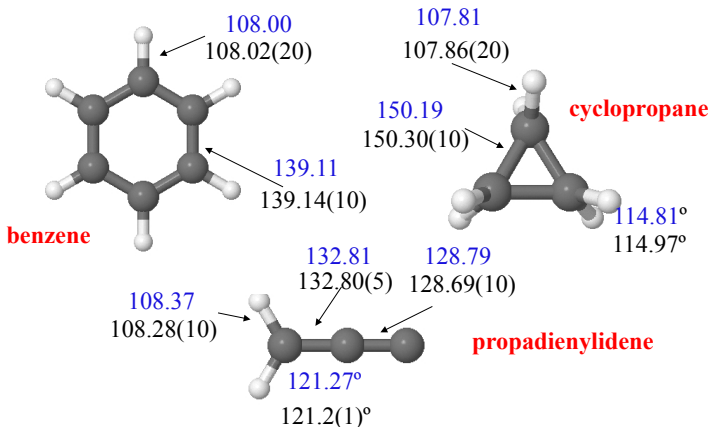
Numeriske simuleringer: “the third way”

- ▶ Numeriske **simuleringer** er blitt meget vanlige i moderne forskning
  - ▶ værmelding, klimamodellering, digitale vindtunneler, reservoarsimuleringer
  - ▶ slike beregninger har ofte stor økonomisk betydning
- ▶ Tradisjonelt tenker vi oss at vitenskap bygger på **eksperimenter** og **teori**
  - ▶ simuleringer gir en ny type innsikt: **den tredje vei**
- ▶ Kvantekjemiske beregninger brukes i mange ulike sammenhenger
  - ▶ eksperimenter kan være kostbare eller umulige å gjennomføre
  - ▶ eksperimenter kan være vanskelige å tolke
  - ▶ beregninger kan erstatte eller supplere eksperimentelle målinger

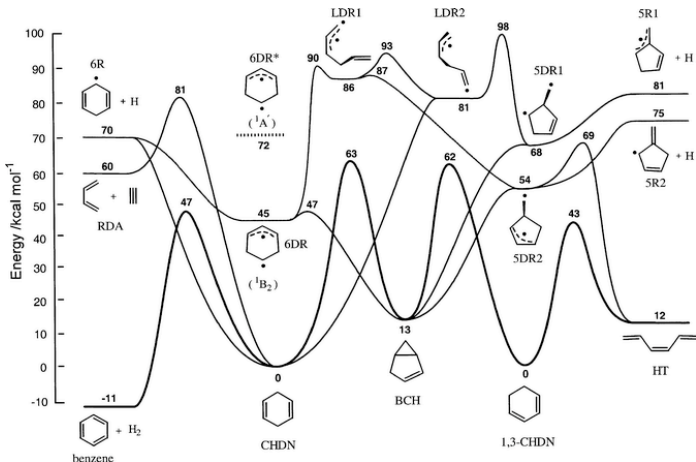
Molekylstruktur

- ▶ En viktig egenskap ved molekylene er deres **tredimensjonale struktur**
  - ▶ mange eksperimentelle metoder har vært utviklet for å bestemme strukturer
- ▶ I dag benyttes isteden ofte kvantekjemiske beregninger
  - ▶ under sammenlignes beregninger (blått) og målinger (svart)

Reaksjonsveier

- ▶ Vi kan også beregne **reaksjonsveier** mellom ulike forbindelser
  - ▶ noen forbindelser er stabile, andre er ustabile
  - ▶ noen reaksjoner er hurtige, andre er langsomme

Systematiske approksimasjoner

- ▶ Selv med de raskeste computere kan Schrödinger-ligningen ikke løses eksakt
  - ▶ vi må gjøre systematiske forenklinger: **beregningsmodeller**
  - ▶ vi tar hensyn til de viktigste effektene først, detaljene senere
- ▶ Slik etableres **hierarkier av approksimasjoner**
  - ▶ vi kan nærme oss den eksakte løsningen på en kontrollert måte
- ▶ Disse beregningene følger loven om **minkende utbytte**

$$\Delta E \propto T_{\text{CPU}}^{-1/4}$$

- ▶ hvert nye gjeldende siffer krever 10 000 ganger mer regnetid

1 minutt → 1 uke → 200 år

- ▶ Vanskeligheten er å beskrive hva som skjer når **elektronene er nær hverandre**
  - ▶ dette er ett av de viktigste temaer i moderne kvantekjemisk forskning
  - ▶ mange arbeider hardt med å løse dette **korrelasjonsproblemet**

Reaksjonsentalpier

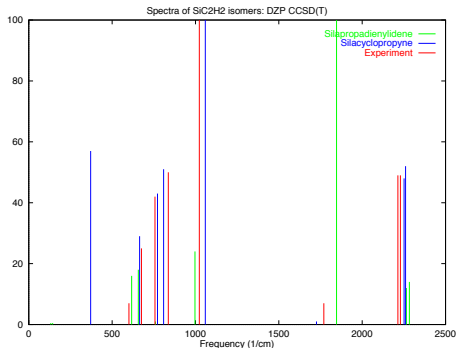
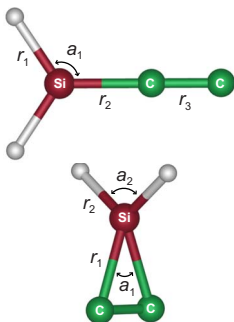
- ▶ En av de viktigste kjemiske størrelser er **reaksjonsentalpier**
  - ▶ disse kan i dag ofte beregnes mer nøyaktig enn de kan måles
- ▶ Her er noen enkle **hydrogeneringsentalpier** (kJ/mol)
  - ▶ beregnet med en billig (B3LYP) og en kostbar (CCSD(T)) metode

	B3LYP		CCSD(T)		måling
$\text{CO} + \text{H}_2 \rightarrow \text{CH}_2\text{O}$	-34	-13	-23	-2	-21(1)
$\text{N}_2 + 3\text{H}_2 \rightarrow 2\text{NH}_3$	-166	-2	-165	-1	-164(1)
$\text{CO}_2 + 4\text{H}_2 \rightarrow \text{CH}_4 + 2\text{H}_2\text{O}$	-211	33	-244	0	-244(1)
$\text{H}_2\text{O}_2 + \text{H}_2 \rightarrow 2\text{H}_2\text{O}$	-346	19	-362	3	-365(2)
$\text{C}_2\text{H}_2 + 3\text{H}_2 \rightarrow 2\text{CH}_4$	-450	-4	-447	-1	-446(2)
$\text{F}_2 + \text{H}_2 \rightarrow 2\text{HF}$	-540	23	-564	-1	-563(1)
$\text{O}_3 + 3\text{H}_2 \rightarrow 3\text{H}_2\text{O}$	-909	24	-946	-13	-933(2)

Vibrasjonsspektroskopi

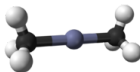
- ▶ Molekyler vibrerer med **karakteristiske frekvenser**
  - ▶ disse brukes blant annet til identifikasjon av molekyler
- ▶ For hittil ukjente molekyler kan beregninger være til stor hjelp
  - ▶ en ny forbindelse SiC_2H_2 var isolert, men hvordan ser den ut?
silapropadienylden (øverst) eller **silasyklopropyn** (nederst)

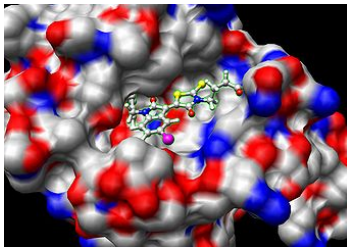
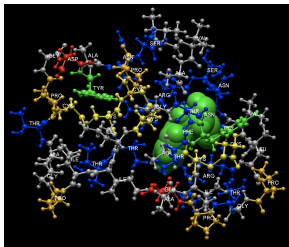
- ▶ sammenligninger med beregnede spektra viser at forbindelsen er **syklisk**

Mot større og mer kompliserte molekyler...

- ▶ En viktig forskningsoppgave i dag er å arbeide mot større molekyler
  - ▶ for 30 år siden kunne vi regne på **noen få atomer**

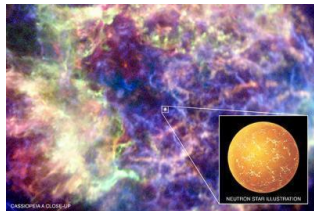
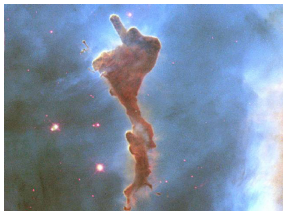
- ▶ i dag regnes det rutinemessig på **rundt hundre atomer**
- ▶ Molekyler av **biologisk interesse** består ofte av **mange tusen atomer**
  - ▶ vi arbeider for å gjøre slike beregninger mulige

- ▶ disse vil blant annet være nyttige for **rational drug design**

Eksotisk kjemi i verdensrommet

- ▶ Forholdene i **verdensrommet** er ofte svært forskjellige fra dem på jorden
  - ▶ ofte er betingelsene så ekstreme at de ikke kan gjenskapes i laboratorier
  - ▶ molekyler under slike betingelser må isteden studeres på datamaskiner
- ▶ **Molekylskyer** er enorme molekylansamlinger der stjerner dannes
  - ▶ meget lave tettheter tillater meget reaktive molekyler å eksistere
  - ▶ flere eksotiske eller ukjente molekyler er oppdaget:
  - ▶ H_3^+ , $\text{H}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}\equiv\text{C}-\text{C}\equiv\text{N}$, $\text{C}=\text{C}=\text{C}$, C_3Si (firkant)

- ▶ **Nøytronstjerner** er små rester av tunge stjerner, dannet i en supernova
  - ▶ disse har ekstreme tettheter og magnetfelt 10^{12} ganger sterkere enn på jorden
  - ▶ kjemien er dominert av magnetiske vekselvirkninger istedenfor elektriske
  - ▶ avlange atomer, lange kjeder av hydrogenatomer, heliummolekyler